

---

tektent in dit boek voor de historiografie en de vier hoofdstukken die de periode 1520-1798 omvatten. In hoofdstuk 2 begint hij met een breed opgezette beschrijving van de weerklink van Luther in de Nederlanden in de jaren 1520-1605. Hij heeft een open oog voor het aanvankelijk ongedifferentieerde karakter van de Reformatie, waarbij te onzent – in tegenstelling tot in Duitsland en Scandinavië – de invloed van het calvinisme steeds sterker werd. Toch zijn heel specifieke lutherse invloeden aan te wijzen: Luthers bijbelvertaling, psalmberijmingen en liederen vonden volop verbreiding. Voorts sloeg zijn denken vooral aan bij de stedelijke elites, en tenslotte was het augustijner klooster in Antwerpen een broedplaats van lutherse gedachten.

Al in deze periode blijkt dat het typisch lutherse verbod op opstand tegen het wettig gezag de verspreiding van het lutheranisme tegenhield: lutheranen hebben zich lange tijd niet georganiseerd als de wereldlijke overheid daar geen toestemming voor gaf – wat veelal het geval was. Veel Antwerpse lutheranen vluchtten na 1566 naar Duitsland. Van Manen besluit dit hoofdstuk met een meer algemene verklaring voor de geringe weerklink van het lutheranisme in de Nederlanden: zij maakten zich zoals gezegd afhankelijk van de overheid, het was een importkerk, de calvinisten hadden de macht veroverd, en de lutheranen stelden zich niet op tegenover de samenleving, maar incultureerden snel en vielen dus niet op.

De eerste lutherse synode vond plaats in 1605, daarmee begint hoofdstuk 3 (1605-1651). In de Republiek bestonden toen al veertien gemeenten, die in 1605 samen een 'fraterniteit' vormden, geleid door een 'Algemeen Consistorie'. Leidend en op den duur zelfs heersend was de grote Amsterdamse gemeente, waar vrijwel alle andere gemeenten financieel van afhankelijk waren.

Nu het lutheranisme min of meer gevestigd is, volgen de auteurs vanaf dit hoofdstuk een strak schema: maatschappelijke omstandigheden, landelijke kerkelijke ontwikkelingen, plaatselijke gemeenten, de Amsterdamse gemeente, diakonie, liturgie en sacramenten en predikanten. Terwijl dit schema voor veel auteurs veeleer een keurslijf zou zijn, beweegt Van Manen zich soepel door alle onderwerpen heen, verwijst hier of daar vooruit of terug (handig: met paginanummer erbij) in plaats van in dreigende herhalingen te vervallen – met andere woorden: zijn hoofdstukken zijn een genot om te

lezen, ook als de geschiedenis wat gelijkmatiger verloopt, zoals in de periode 1651-1698, in de titel kort samengevat als 'Gedoogd in de samenleving, verdeeld in eigen kring'. Die verdeeldheid, onder meer over de rol van de Amsterdamse gemeente in de fraterniteit, zal ook aanhouden tussen 1698 en 1798. Het is een periode van bloei, vooral door economische immigratie en de Duitse garnizoenen. Uiteindelijk leiden conflicten over orthodoxie en over de aanvaardbaarheid van bepaalde predikanten tot een splitsing en ontstaat in 1791 naast de Evangelisch-Lutherse de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk.

De nu volgende hoofdstukken zijn, ongeveer hetzelfde schema aanhoudend, telkens door een andere auteur geschreven. Ik vermeld auteurs en hoofdstukken hier kort: de ontwikkelingen in de lutherse kerken wijken na 1798 weinig af van die in andere kerken: emancipatie, verdere institutionalisering, integratie in de samenleving en secularisatie.

J.C. Riemens beschrijft de periode van emancipatie (1798-1848), waarin beide kerkgenootschappen erin slagen de druk van de overheid te weerstaan om met elkaar te fuseren. Th.A. Fafie heeft de periode 1848-1914 op zich genomen, een periode met weinig schokkende ontwikkelingen. Wel besteedt hij uitvoerig aandacht aan de persoon van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, aanvankelijk luthers predikant. C.J. de Kruijter volgt de ontwikkelingen van 1914 tot de hereniging van beide kerkgenootschappen tot één Evangelisch-Lutherse Kerk in 1952, waarna K. van der Horst de geschiedenis voltooit met het Samen op Weg-proces en de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland. Het boek wordt onder meer afgesloten met een uitvoerige bibliografie en een index op persoonsnamen.

Het feit dat de beide lutherse kerkgenootschappen altijd klein zijn geweest heeft een aantal voordelen, die de auteurs en redactie ten volle hebben uitgebuit. Het biedt ten eerste de mogelijkheid om de lokale ontwikkelingen, niet alleen van de Amsterdamse gemeente, maar van vrijwel alle plaatselijke gemeenten, te volgen, mede op basis van wat er al aan lokale geschiedschrijving in de twintigste eeuw tot stand was gebracht. Vervolgens wordt uitgebreid ingegaan op het lutherse predikantendom: aantallen, herkomst, opleiding, enzovoort. De paragrafen over liturgie en sacramenten bieden een schat aan informatie over leer en liturgisch leven, en de ontwikkelingen daarin. Zo zijn deze themati-